

Astrologie, Waarzeggerij en Parapsychologie bij Augustinus

I. DE ASTROLOGIE IN DE HEIDENSE EN CHRISTELIJKE OUDHEID.

De woorden astrologie ¹⁾ en astronomie werden in de Oudheid door elkaar gebruikt, evenals de zaken, die er thans door aangeduid worden, in de Oudheid nauwelijks onderscheiden werden ²⁾ en nog minder van elkaar gescheiden. De oude sterrenkunde omvatte in haar concrete gestalte zowel de elementen, die wij als astronomie aanduiden, alsook de elementen, die wij astrologie noemen, al of niet verbonden met de praktijk van de waarzeggerij. De verschillende factoren van dit complexe gegeven konden echter in verschillende mate aanwezig zijn, nu eens met een overwicht naar het eigenlijk wetenschappelijke, dan weer met een overwicht naar het religieus astrologische of het bijgelovig waarzeggende. Op grond van haar feitelijke samenhang met de wiskunde werd de astrologie of astronomie ook wel mathesis genoemd. Eerst toen tegen het einde van de Oudheid het Christendom de astrologie uitgeschift had uit het complex, dat astrologie en astronomie tot dan toe gewoonlijk samen vormden, begonnen deze beide woorden hun tegenwoordige onderscheiden betekenis te krijgen.

De astrologie was niet van Griekse of Romeinse oorsprong. Ze is het eerst naar Griekenland gekomen vanuit Babylonië en Egypte. In tegenstelling tot wat in het Oosten gebeurd was, behield ze in Griekenland de eerste tijd echter een zuiver wetenschappelijk karakter, waarbij men tot grotere prestaties kwam dan in het Oosten het geval geweest was. De practische (astrologische) doelstelling

¹⁾ Zie het art. *Astrologie* van RIESS in PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie* II, 2, kol. 1802-1828.

²⁾ Aldus b. v. PTOLEMAEUS, *Tetrabiblos* I, Praefatio.

bleef er voorlopig op de achtergrond ³⁾). In de eerste helft der III^{de} eeuw v. Chr. schreef Aratus er zijn nog wetenschappelijk georiënteerde leergedicht *Phainomena*, dat veel gelezen werd en in latere tijd ook herhaaldelijk in het Latijn vertaald, o. a. door Cicero.

Rond 200 v. Chr. kwam Griekenland vooral via Alexandrië in intense aanraking met de Babylonisch-Chaldeeuwse leer over de invloed der sterren op het aardse gebeuren. Men kende de invloed van de hemel op het weer. Men breidde die uit tot een invloed ook op het menselijk leven. De makrokosmos (het universum) weer spiegelt zich in de mikrokosmos (de aarde). Vanuit de kennis van de eerste kan men ook de tweede leren kennen. Deze gedachten-gang veronderstelt impliciet of expliciet het goddelijk karakter der sterren. Reeds in de grijze Oudheid waren ook in Griekenland zelf overledenen tot de sterren gerekend. De leerlingen van Pythagoras hadden de sterren reeds beschouwd als door de Godheid bezielde of als zelf van goddelijke aard. Hun regelmaat wees op een goddelijke rede, terwijl ook hun schoonheid (de pracht van de Oosterse sterrenhemel) aan het goddelijke deed denken. Plato en Aristoteles hadden eveneens het goddelijk karakter der sterren aanvaard. In de Stoa, vooral in de latere Stoa, vond de astrologie gretig ingang; alleen Panaetius verzette er zich tegen. Voor Plotinus tenslotte, die de sterren de zichtbare goden noemde in tegenstelling tot de onzichtbare van het volksgeloof, waren de sterren niet de oorzaken van de toekomstige gebeurtenissen maar de tekens ervan. Hij bestreed aldus het determinerende karakter der astrologie zonder deze nochtans helemaal op te geven ⁴⁾.

Te Rome deed de astrologie haar intrede vanuit Griekenland en het Oosten. Reeds Cato de Oude (234-149) waarschuwde er tegen. Een edict verbande in 139 v. Chr. alle astrologen uit Rome en Italië. Een kleine eeuw later werd de astrologie voorgoed te Rome geïntroduceerd door Nigidius Figulus, een vriend van Cicero. Voor het zuiver wetenschappelijk aspect der sterrenkunde had men te Rome echter geen belangstelling, evenmin als dit ook met de andere natuurwetenschappen het geval was. Maar des te meer groeide er de belangstelling voor haar practische en vooral voor haar astrologische aspecten. In de tijd rond Christus' geboorte ging de astrologie de plaats innemen van de in verval gerakende orakels.

³⁾ Vgl. het ontstaan van de Griekse filosofie uit de natuurphilosophie.

⁴⁾ *Enneaden* III, 1, resp. II, 3, 1.

Bijna alle elementen van de antieke waarzeggerij zijn in haar opgegaan. Zelfs zij die de toverij verwierpen, twijfelden niet gauw aan de astrologie. Toch bleven er ook tegenstanders, o. a. Cicero. Van het Westen stamt het argument, dat zij, die een zelfde constellatie hebben, toch blijkbaar niet altijd hetzelfde lot ondergaan.

In de keizertijd kwam de astrologie tot grote bloei in alle lagen der bevolking. Vooral was zij de hobby der hogere standen met een zekere quasi-wetenschappelijkheid. Echter ook de andere kringen der bevolking hielden er zich intens mee bezig, terwijl er zoveel beroepsastrologen waren, dat er in Alexandrië zelfs een eigen bedrijfsbelasting op kon worden geheven. Vooral bij het circus maakten zij goede zaken. Bleef de astrologie hier en daar religieus getint, voor de grote massa betekende zij fatalisme, determinisme, een breken met de moraal en het Godsgeloof. Dit werd tenslotte zo algemeen, dat men onder fatum gewoonlijk nog slechts het door de sterren veroorzaakte fatum verstond.

In het 2^e decennium na Christus schreef Manilius zijn *Astronomica* ⁵⁾, vol bijgeloof, pseudo-wetenschappelijk, maar religieus. In het midden van de 4de eeuw schreef Firmicus Maternus voor zijn bekering tot het Christendom zijn omvangrijke werk *Matheseos libri VIII*. Ook dit werk is religieus en gedragen door een hoge zedelijke ernst. In vaktechnisch opzicht is het echter een tamelijk ondeskundig compilatiewerk, waarvan de auteur zijn stof slechts oppervlakkig kende en onvoldoende beheerste.

Vrijwel alle keizers hebben zich hartstochtelijk met de astrologie bezig gehouden. Vooral Hadrianus en Severus, en nog meer Tiberius en Vespasianus. Er zijn slechts weinig uitzonderingen, o. a. Marcus Aurelius. De keizers waren altijd omgeven door hun hofastrologen. Zij lieten het horoscoop trekken over iedereen, en keizers als Nero, Tiberius en Caracalla hebben vele mensen ter dood gebracht enkel en alleen op grond van het horoscoop, omdat zij hun b. v. volgens de constellatie der sterren vijandig gezind zouden zijn ⁶⁾. In tegenstelling hiermee hernieuwden vrijwel alle keizers de oude bepalingen tegen de astrologen. Vaak werden zij zelfs verscherpt. In het bijzonder werd het laten trekken van een horoscoop op de keizer met de dood bestraft. Een uitzondering was

⁵⁾ Nederlandse vertaling van J. van Wageningen. Leiden 1914.

⁶⁾ Zie L. FRIEDLÄNDER, *Sittengeschichte Roms I*, 10^e druk (Leipzig 1922), blz. 212-216.

slechts Alexander Severus, die in Rome een van staatswege gehonoreerd professoraat voor de astrologie oprichtte, dat echter niet van duurzame aard was. Juristen als Paulus en Ulpianus hielden zich met vragen bezig of ook de meer wetenschappelijke beoefening strafbaar was of alleen de praktijk. Zij leerden voor slaven de doodstraf, voor vrijen de mijnwerken, vooral als gevraagd werd over de keizer ⁷⁾). Diocletianus trad krachtig tegen de astrologen op. Constantius zette op de beoefening der astrologie de doodstraf, een bepaling, die nog door Valentinianus (364-375 !) herhaald moest worden. Op deze merkwaardige tegenstrijdigheid bij de keizers, die bij anderen fel vervolgden wat ze zelf hartstochtelijk beoefenden en als waar aanvaardden, wees reeds de eerste tegenpaus Hippolytus, terwijl hij er tevens wel de juiste grond van aangaf, toen hij zei, dat de astrologie de moed geeft van het fatalisme, dat zij de keizers laf maakt en de onderdanen moedig ⁸⁾).

In de keizertijd werden de straffen vaak toegepast doch tevergeefs. De vervolgde astrologen genoten een des te groter aanzien, in het bijzonder als zij ternauwernood er het leven af hadden gebracht, en verschillende gevallen zijn bekend, waarin verbannen astrologen vanuit hun verbanning een drukke klandizie hadden. Aldus bleef ook tot voor de IV^{de} eeuw in vervulling gaan, wat reeds Tacitus 3 eeuwen vroeger omtrent de astrologen voorspeld had: « genus hominum potentibus infidum, sperantibus fallax, quod in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur » ⁹⁾).

Heel veel uitdrukkingen en termen in de H. Schrift herinneren aan de taal en de wereld der astrologie (= astronomie), zoals dit trouwens in mindere mate bij ons tegenwoordig ook nog het geval is ¹⁰⁾). Niettemin stond het Christendom van het begin af vijandig tegenover de ideeën en de levenssfeer der astrologie. Christendom en astrologie sluiten en sloten elkaar uit ¹¹⁾). Van het begin af

⁷⁾ PAULUS, *Sententiarum libri*, V, 21.

⁸⁾ HIPPOLYTUS, *Elenchus* IV, 7, 1.

⁹⁾ TACITUS, *Historiae* I, 22.

¹⁰⁾ Terminologie en tekens in de astronomie, vele voorstellingen van de hemel, het sterretje als afkorting voor « Geboren », enz.

¹¹⁾ Zie voor contactpunten in uitdrukkingen en voorstellingen van de astrologie met de H. Schrift en het jonge Christendom de beide artikelen Astrologie en Astronomie van W. GUNDEL, *Reallexikon für Antike und Christentum* I, col. 817-836, vooral 826 v. en 835.

hebben vele Vaders, soms in afzonderlijke geschriften (*De fato vel contra mathematicos*), stelling genomen tegen de astrologie, b. v. Minucius Felix, Tertullianus, Origenes, Gregorius van Nyssa, Diodorus van Tarsus, Ambrosius, Chrysostomus, Augustinus, enz. Augustinus bestreed ze in het bijzonder filosofisch. Zij wijzen er daarbij vooral op, dat de astrologie het geloof aan Christus en de christelijke heilsleer overbodig maakt. Verder halen zij dezelfde tegenbewijzen aan als reeds door de heidense schrijvers gebeurde. Naast deze bestrijding van de astrologie door de kerkelijke schrijvers werd er ook door verschillende concilies stelling tegen genomen en kerkelijke tuchtmaatregelen vastgesteld.

Wat de sterren zelf betreft, is de gedachtenwereld der Vaders niet vrij van tegenstrijdigheden. Zij beschouwen ze als stoffelijke lichamen, en anderzijds toch ook gewoonlijk als bezielde wezens met verstand en vrije wil. Soms worden zij vereenzelvigd met de niet-gevallen engelen in tegenstelling tot de gevallen engelen, die dan om hun zwaarder aetherische lichaam hun verblijfplaats zouden hebben in de lagere regionen van het firmament ¹²⁾. Leerrijk en tegelijk typisch voor de gehele Vadertijd bijna is hier Origenes, die in zijn voorwoord van zijn grote systematische werk *De principiis* de engelenwereld in zijn gedachten associërend met die van de sterren ervan zegt: « Est enim illud in ecclesiastica praedicatione, esse angelos Dei quosdam et virtutes bonas, qui ei ministrant ad salutem hominum consummandam; sed quando isti creati sint, vel quales, aut quomodo sint, non satis in manifesto designatur. De sole autem et luna et stellis utrum animantia sint, an sine anima, manifeste non traditur » ¹³⁾.

Het mag geen verwondering wekken dat het bestrijden van de astrologie door de Kerk op de bodem van dergelijke opvattingen, die nog geheel stonden onder de invloed van de oude wereldbeschouwing een buitengewoon moeilijke zaak was. We zien dan ook hoe nog in de eerste helft van de v^{de} eeuw de astrologie welig bloeide, niet alleen onder de heidenen maar ook onder de christenen. Voor de heidenen spreekt Augustinus van een « vulgatissimus error » ¹⁴⁾, terwijl ook bij de christenen hun kerkelijke bij-

¹²⁾ Zie voor een beknopte samenvatting en verdere literatuur het artikel « Engel » van E. HENDRIKX, *Theologisch Woordenboek*, deel I (Roermond-Maaseik, 1954), col. 1321-1325.

¹³⁾ ORIGENES, *De principiis* I, Prooemium 10.

¹⁴⁾ AUGUSTINUS, *Epistulae ad Galatas expositio* 34.

eenkomsten gevuld zijn met gelovigen, die de astrologen raadplegen, zo zelfs, dat talloze gelovigen het hem in zijn gezicht zeggen, en hij er dan nog ternauwernood over durft te glimlachen uit angst deze mensen kwaad te maken. Het raadplegen der astrologen wordt zozeer mechanisch bedreven en is zozeer gewoontezonde geworden, dat Augustinus er nauwelijks tegen durft op te treden ¹⁵). Deze algemeenheid der astrologie in de tijd van Augustinus blijkt ook uit het feit dat in zijn dagen de term *fatum* nog slechts begrepen werd van het door de sterren bepaalde *fatum* ¹⁶).

Wat de terminologie ten tijde van Augustinus betreft, zo komen we in zijn geschriften gewoonlijk de term *astrologia* tegen, een enkele keer ook *mathesis*, terwijl haar beoefenaars meestal *matici* heten, soms echter ook *genethiaci*, op grond van hun horoscoop trekken bij de geboorte (of de conceptie).

Tenslotte kwam het tegen het einde van de christelijke Oudheid in het Latijnse Westen zelfs zover, dat het wezenlijke van de astrologie opgenomen werd in de leer van de christelijke secte van het Priscillianisme, naast Gnostieke en Manichaeïsche elementen, die er eveneens deel van uitmaakten ¹⁷). Het Priscillianisme leerde o. a., dat zowel de zielen van de mensen als hun lichamen staan onder de invloed van de sterren. In hoever Priscillianus ook zelf echter de verschillende dwalingen, die het Priscillianisme van de v^{de} en vi^{de} eeuw kenmerken, gehuldigd heeft, is niet duidelijk.

II. AUGUSTINUS ALS ASTROLOOG.

Voor het geheel van de astrologie bij Augustinus verwijzen we naar de werken van Davids ¹⁸) en vooral van de Vreese ¹⁹). Het ligt allerm minst in onze bedoeling in dit artikel hun werk over te doen. We willen slechts uit dit geheel enkele aspecten naar voren brengen om hen meer reliëf te geven en in het bijzonder aanvullend op enige punten wijzen, die bij de genoemde auteurs ofwel

¹⁵) AUGUSTINUS, *l. c.* 35.

¹⁶) AUGUSTINUS, *De Civitate Dei* V, 1; *Contra duas epistulas Pelagianorum* II, 6, 12.

¹⁷) Zie de *Libellus in modum Symboli*, canon 15 (DENZINGER 35).

¹⁸) J. A. DAVIDS, *De Orosio et Sancto Augustino Priscillianistarum adversariis*. Den Haag 1930.

¹⁹) L. DE VREESE, *Augustinus en de Astrologie*. Maastricht 1933.

niet, ofwel te weinig naar voren komen. Hierbij zal men zich altijd bewust moeten blijven van het feit, dat Augustinus eigen ervaring van en denken over de astrologie zich heeft afgespeeld binnen het kader en op de achtergrond van de grote betekenis, die de astrologie in de Oudheid heeft gehad, zoals wij dit reeds eerder kort geschetst hebben.

Tweemaal in de *Confessiones* spreekt Augustinus uitvoerig over zijn toegewijd overgegeven zijn aan de astrologie in de jaren vóór zijn bekering, n. l. *Confessiones* IV, 3, 4-6 (vgl. 2, 3) en VII, 6, 8-10 en eenmaal terloops, n. l. X, 35, 56. Juist deze laatste passage tekent echter het best en duidelijkst het geestelijke klimaat, waarin niet alleen bij Augustinus maar in de gehele oude samenleving de astrologie wortel heeft kunnen schieten en tot zo'n grote wasdom komen. We beginnen daarom met deze laatste passage. Bekend is de grote betekenis van de *divinatio* bij de Romeinen, zowel in het openbare als in het particuliere leven ²⁰⁾. Oorspronkelijk en in de officiële cultus wel altijd bedoeld, niet om de toekomst te weten te komen maar om de wil van God te kennen (eerst uit religieuze angst iets tegen de wil van God te ondernemen, later meer om acties van politieke tegenstanders lam te leggen), werd de *divinatio* in de latere tijd in het particuliere leven vrijwel altijd een pogen om de toekomst te achterhalen of er zich zelfs van meester te maken.

Hoezeer Augustinus zelfs nog als christen een kind van zijn tijd is geweest en met verwerping van iedere waarzeggerij er toch nog grote moeite mee had om aan God geen tekenen te vragen, blijkt wel zonneklaar uit de passage *Confessiones* X, 35, 56, waar hij zich met betrekking tot de nieuwsgierigheid onderzoekende zegt: « Zeker, de schouwburgen trekken mij niet meer, en ik bekommer er mij niet om de stand der hemellichamen te kennen, en mijn ziel is nimmer te rade gegaan bij schimmen: alle heiligschennende geheimenissen verfoei ik. Maar met hoeveel listige influisteringen poogt mijn vijand mij te bewerken, dat ik een teken van U vraag, Heer mijn God, wien ik verschuldigd ben als een nederig en eenvoudig dienstknecht te dienen ! Maar ik smee U bij onze Koning en Jeruzalem, ons eenvoudig en rein vaderland, dat, zoals het verre van mij is aan zo iets gehoor te geven, het steeds ver en verder

²⁰⁾ Vgl. CICERO, *De divinatione libri II*,

van mij moge zijn » ²¹⁾). Het vragen van een teken wordt door Augustinus in deze passage wel niet gelijkgesteld met het raadplegen der astrologen en het oproepen der schimmen, maar is in zijn gedachten blijkbaar toch wel sterk hieraan geassocieerd.

Een soortgelijke gedachtenassociatie tussen de andere vormen van waarzeggerij, het vragen van een teken en de astrologie, treffen we, zoals we aanstonds nog zullen zien, aan in de passage *Confessiones* IV, 3, 5, zowel bij Augustinus zelf, die in zijn verhaal van het vragen der haruspices om een teken uit de ingewanden der offerdieren zonder meer overspringt op zijn vertelling van het raadplegen der astrologen, als bij de Augustinus weerleggende Vindicianus, die omgekeerd zijn bestrijding van Augustinus' opvatting over de astrologie spontaan illustreert met een voorbeeld uit het gewone sortilegium, het openslaan van een boek, b. v. van een dichter, om een teken, een uitspraak te verkrijgen. Eenzelfde associatie treffen we eveneens aan, zoals we verderop nog uiteen zullen zetten, in de omvangrijke passage *Contra Academicos* I, 6, 17-9, 24, waar alle vormen der waarzeggerij behandeld worden met inbegrip der astrologie, terwijl, al wordt daar over het sortilegium zonder meer niet gesproken, het blijkens de gegeven voorbeelden toch gaat om het verkrijgen van een uitspraak, die ook door sortilegium wel gewonnen had kunnen worden. Niet anders is het in de zeer uitvoerige uiteenzetting van Augustinus in *De doctrina christiana* II, 19, 29-24, 37. Hier worden de verschillende vormen van toverij en waarzeggerij (20, 30 en 24, 37; de droomduiderij wordt niet uitdrukkelijk genoemd, wel daarentegen het oproepen van de geesten van afgestorvenen: 23, 35) over een kam geschoren en gelijk gesteld met het bijgeloof aan tekenen (20, 31; het bewust gestelde sortilegium wordt niet uitdrukkelijk vermeld), waaraan de astrologie eveneens weer geassocieerd wordt (21, 32). Aan deze astrologie zelf is dan het grootste gedeelte (21, 32-23, 36) dezer uiteenzetting gewijd. Al dit bijgelovig zoeken naar een teken of orakel heeft betrekking zowel op gebeurtenissen in de toekomst als uit het verleden (23, 35).

Op grond van al deze passages mag toch wel minstens als waarschijnlijk aangenomen worden, dat het bij Augustinus zowel als bij zijn tijdgenoten ook bij het raadplegen der astrologen aller-

²¹⁾ Nederlandse vertaling van A. SIZOO, *Augustinus' Confessiones* (Delft 1948).

eerst ging om het verkrijgen van een teken, een uitspraak, een orakel, een antwoord, daar waar men dit langs de gewone weg van het natuurlijk kennen niet ter beschikking had, zoals dit ook bij het raadplegen der haruspices, der auguren, en der droomuitleggers het geval was, en eveneens bij het gewone sortilegium, en niet zozeer om het kennen uit haar oorzaken van een door de constellatie der sterren gedetermineerde meer omvangrijke toekomst als zodanig. De sterrenwichelarij fungeerde hoofdzakelijk als orakel. Het raadplegen der astrologen had gewoonlijk slechts tot doel in moeilijke situaties een directe uitspraak van de bovenaardse Macht op « buitennatuurlijke » wijze te verkrijgen. De astrologie is in de Oudheid in haar gewone gang van zaken hoofdzakelijk slechts een nieuw opgekomen vorm van de reeds oudere antieke mantiek. In haar practische beleving onderscheidt zij zich in haar doelstelling niet wezenlijk van haar andere vormen: het vragen om een teken uit de ingewanden der offerdieren, de vlucht der vogels, of uit de droom in de slaap, of zelfs maar uit het sortilegium, het gewoon openslaan van een boek. De teksten van Augustinus komen geheel overeen met het beeld, dat we voor de keizertijd reeds eerder gaven, dat n. l. de astrologie de oudere vormen der mantiek, waarvan zij zich practisch niet wezenlijk onderscheidde, geheel of grotendeels vervangen heeft.

Wezenlijk is dit voor Augustinus en zijn tijd niets nieuws. Reeds Cicero behandelde in zijn beide boeken *De divinatione* al deze vormen van mantiek met inbegrip der astrologie als slechts uiterlijk verschillende vormen van in wezen een en dezelfde divinatio, waartoe hij uit den aard der zaak ook de sortes rekent. In dit opzicht is er geen verschil tussen Augustinus en Cicero. Terwijl echter bij Cicero de astrologie nog een betrekkelijk geringe plaats inneemt, is bij Augustinus het zwaartepunt volledig verschoven. Daar worden de andere vormen meest slechts kort of terloops genoemd en gaat vrijwel alle aandacht en uitvoerigheid uit naar de astrologie, wat volkomen overeenkomt met de ontwikkeling, die zich in de tijd, die er verlopen was tussen Cicero en Augustinus, had voltrokken. Voor de associatie van de astrologie aan het sortilegium, mag er behalve deze algemene gang van zaken voor Augustinus persoonlijk althans in zijn latere tijd nog bijgekomen zijn, dat naar Neoplatoonse visie de sterren niet zozeer de oorzaken als wel de tekenen waren der gebeurtenissen in verleden, heden en toekomst.

Van al de in gebruik zijnde vormen van het vragen om een teken, was het sortilegium ongetwijfeld het eenvoudigste en daarom waarschijnlijk het niet bij voorkeur beoefende. Ook over dit eenvoudige sortilegium, waaraan hij tot op zekere hoogte zijn eigen bekering te danken had, toen hij in Milaan op het « Tolle, lege » van de kinderstem de Brieven van Sint Paulus opsloeg, heeft Augustinus bij herhaling zijn gedachten laten gaan ²²⁾. Zelfs dan wanneer een christen daarbij gebruik zou willen maken van de H. Schrift, keurt hij het toch af zonder het nochtans geheel te verbieden: « Ofschoon men mag wensen, dat degenen, die het lot trekken uit de bladzijden der H. Schrift, dit liever doen dan dat zij de geesten raadplegen, zo keur ik toch de gewoonte af, dat men voor zaken van deze wereld en de ijdelheid van dit leven de goddelijke uitspraken wil gebruiken, die gegeven zijn terwille van het andere leven » ²³⁾. Ondanks enkele voorbeelden in tegenovergestelde zin in de H. Schrift van het Oude Verbond, waar God soms om een teken gevraagd wordt, blijft Augustinus er als geheel afwijzend tegenover staan. De grond hiervan is vooral in de aangehaalde tekst uit het X^e boek der *Confessiones* aangegeven: we moeten God zonder meer in religieuze overgave dienen; hier ligt de kern van het verschil tussen christendom en heidendom.

Over de tijd, waarin Augustinus zelf een overtuigd aanhanger der astrologie was en regelmatig bij astrologen te rade ging, spreekt hij in de passage *Confessiones* IV, 3, 4-6. De aanleiding ertoe wordt in 2, 3 verteld: Augustinus nam deel aan een wedstrijd in het dichten, die in het theater van Carthago gehouden zou worden. Een waarzegger had zich toen aangeboden, niet zozeer om hem de afloop te voorspellen als wel om langs magische weg de overwinning te verzekeren. Maar Augustinus had er niet op willen ingaan, omdat hij van toverijen niets moest hebben, en die man bovendien voor zijn offer een dier zou doden, wat indruiste tegen de beginselen, die Augustinus als Manichaeër beleed. Ook hier roept de herinnering aan deze waarzegger in zijn geest blijkbaar weer de gedachten aan de sterrenwichelarij op. Want in 3, 4 gaat hij dan door met te vertellen dat hij intussen echter niet ophield

²²⁾ Zie *Ep.* 55, 20, 37; *Ep.* 180; *De doctrina christiana* I, 28, 29; *Quaestiones in Heptateuchum* I, 63. Vgl. *Conf.* IV, 3, 5; VIII, 12, 29 en 30; X, 35, 55.

²³⁾ *Ep.* 55, 20, 37. Vertaling van A. Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen* (Delft z. j.), blz. 89.

met het raadplegen van astrologen. Deed hij dit al vóór zijn Manichaeïsche tijd? Mogelijk, zelfs enigszins waarschijnlijk. In ieder geval heeft het sterk astraal georiënteerde Manichaeïsme het ongetwijfeld in de hand gewerkt. Bovendien vond Augustinus er een concretisering in van de verklaring, dat we krachtens een boos beginsel zondigen, waardoor hij zich niet schuldig behoefde te voelen. Augustinus geeft dit in 3, 4 zelf wel te kennen.

Hoewel dit door de Vreese in zijn boek en door Sizoo in zijn commentaar op de *Confessiones* ²⁴⁾ niet gedaan wordt, meen ik toch, dat we de reeds eerder vermelde passage *Contra Academicos* I, 6, 17-9, 24 hierbij moeten betrekken. Deze 3^e disputatio van *Contra Academicos* richt zich tegen de waarzeggerij, en Augustinus haalt daarbij voorbeelden aan uit zijn eigen leven. Al deze voorbeelden hebben betrekking op de waarzegger Albicerius, die gedurende vele jaren te Carthago optrad en blijkbaar tal van nauwkeurig juiste uitspraken had gedaan (6, 17). In de genoemde discussie werd nu de vraag opgeworpen, of een dergelijk mens niet een wijze genoemd moest worden. De weerlegging hiervan richt zich tegen de vier hoofdvormen van de meer gecompliceerde waarzeggerij: haruspices, augures, coniectores somniorum, maar toch het meest tegen de astrologen (7, 19 en 8, 22). Bovendien zegt Augustinus in de *Confessiones* uitdrukkelijk ²⁵⁾, dat hij behalve de astrologie alle andere vormen van de meer gecompliceerde waarzeggerij en toverij altijd verafschuwde heeft. Albicerius moet dus wel astroloog zijn geweest. Een versterking van deze conclusie vinden we tot tweemaal toe in de tekst van Augustinus zelf, voor eerst in 7, 19, waar het « his » in « de his omnibus qui sidera consulunt » toch wel moet slaan op het vooraf uitvoerig besproken slag van mensen als Albicerius en zijns gelijken, vervolgens in 8, 22, waar van Albicerius gezegd wordt, dat hij geen kennis bezat van de menselijke en goddelijke dingen, waartegen als mogelijk bezwaar geopperd wordt, dat men misschien de sterren in vergelijking met God als iets groots zou kunnen beschouwen, een bezwaar dat overigens niet aanvaard wordt. We mogen Albicerius dus wel veilig als de beroepsastroloog beschouwen, die door Augustinus in zijn tweede Carthaagse periode (Licentius en Trygetius waren reeds zijn leerlingen) regelmatig geraadpleegd werd.

²⁴⁾ A. Sizoo, *a. w.*, blz. 88 v.

²⁵⁾ *Confessiones* X, 35, 56. Vgl. IV, 2, 3.

Albicerius zelf wordt ons omschreven als een onontwikkeld man (7, 21), die ook verre van onberispelijk leefde (7, 20), echter zelfs door rijke clarissimi als Flaccianus ²⁶⁾ (6, 18 en 7, 21) over belangrijke kwesties als de aankoop van een landgoed (6, 18) geraadpleegd werd. Van Albicerius wordt gezegd, dat hij vaak tot stomme verbazing van hen, die hem raadpleegden, in de meest onmogelijke omstandigheden de waarheid aan het licht wist te brengen (6, 17), ook al wordt er bij de weerlegging op gewezen, dat hij zich soms ook wel eens vergiste (7, 19). Gaan we nu echter de voorbeelden na, die in de tekst aangehaald worden, dan blijkt, dat zij niet zozeer betrekking hebben op de toekomst als wel op het heden, en dat zij zonder uitzondering thuishoren tot het terrein der parapsychologie. Albicerius was dus minstens evenzeer een paragnost ²⁷⁾ als een astroloog. En het vermoeden is ongetwijfeld gerechtvaardigd, dat hij zijn astrologische successen juist aan zijn paragnostische gaven dankte. De in de tekst gegeven voorbeelden zijn de volgende vier:

1. Augustinus liet hem raadplegen omtrent een lepel, die in huis niet meer gevonden kon worden en als verloren moest worden beschouwd. Blijkbaar nog voor de kwestie aan Albicerius uiteengezet was, gaf deze nauwkeurig aan, niet alleen datgene wat gezocht werd, maar ook wie er de eigenaar van was, en waar het gevonden kon worden (6, 18). Het geval kan volledig verklaard worden, ook zonder astrologie, indien we aannemen, dat Albicerius over de paragnostische gave der helderziendheid beschikte ²⁸⁾. Bovendien moet er telepathie bij van pas zijn gekomen.

2. Een andere keer ging Licentius naar Albericius toe om hem over iets te raadplegen, waarop hij eveneens een volkomen juist antwoord kreeg. Bij dit bezoek werd Licentius begeleid door een slaaf, die het geld bij zich droeg. Onderweg had deze kans gezien heimelijk een gedeelte van dat geld af te zonderen om het in zijn

²⁶⁾ Als vir clarissimus behoorde Flaccianus blijkbaar tot de senatorenstand. Er zijn uit de geschiedenis twee personen bekend, die deze naam gedragen hebben. De ene was lid van het gezantschap van de stad Tripolis bij de troonsbestijging van keizer Valentinianus I in 364, de ander was proconsul van Africa proconsularis in 393.

²⁷⁾ Cicero gebruikt in verband met de waarzeggerij de terminus technicus « prognosticum » (*Epp. ad Atticum* XV, 16; *De divinatione* I, 7, 8; II, 21, 47).

²⁸⁾ We volgen hier de thans bij de Studievereniging voor « Physical Research » in gebruik zijnde terminologie.

eigen zak te steken. Nog voor Albicerius iets van het geld gezien had of van Licentius gehoord had hoeveel zij voor hem meegebracht hadden, dwong hij de slaaf al het geld voor hem uit te tellen, ook het gedeelte dat hij ten eigen bate weggenomen had (6, 18). Misschien hebben we hier te maken met grote mensenkennis zonder meer. Veel waarschijnlijker is echter, dat er ook in dit geval sprake is ofwel van helderziendheid, ofwel van telepathie, temeer daar Albicerius ook het bedrag schijnt gekend te hebben dat door Licentius en zijn slaaf voor hem meegebracht was.

3. De reeds genoemde senator Flaccianus, die aan het onderhandelen was over de aankoop van een landgoed, had Albicerius uitgedaagd hem de gang van deze zaken te vertellen, indien hij daartoe in staat was. Ogenblikkelijk had de waarzegger hem daarop niet alleen het gehele verloop der onderhandelingen medegedeeld, doch ook de naam van het landgoed, welke zo vreemd was, dat Flaccianus zich die zelf nauwelijks herinnerde (6, 18). Ook hier kunnen we met het aannemen van telepathie volstaan, of anders van helderziendheid; mogelijk ook is hier van beiden samen sprake.

4. Een andere leerling van Augustinus, een vriend van Licentius, had eens aan Albicerius gevraagd te willen zeggen waarmee hij in gedachten bezig was. De waarzegger antwoordde hem hierop correct, dat het een vers van Vergilius was. Die vriend van Licentius kon zijn verbazing niet verbergen en ging verder met te vragen welk vers het dan precies was. Albicerius, die zelf geen middelbaar onderwijs genoten had en ternauwernood in het voorbijgaan wel eens een school hiervoor gezien had, aarzelde echter in het geheel niet en reciteerde op zangerige toon het desbetreffende vers (6, 18). Op deze zelfde manier zal die grammaticastudent het ook zelf wel voor de geest gehad hebben. Dit laatste in de tekst van Augustinus ons vertelde geval is eigenlijk het eenvoudigste, daar het helemaal door telepathisch gedachtenlezen verklaard kan worden.

Vermelden we tenslotte nog, dat de ontwikkelde Flaccianus voor dit laatste soort waarzeggerij slechts spottende minachting over had en deze schijnkennis van de onontwikkelde Albicerius terecht in het belachelijke trok. Hij oordeelde het terecht beter zich een behoorlijke literaire vorming eigen te maken dan zijn literaire kennis bij waarzeggers op te doen, die zelf nooit enig onderwijs genoten hebben. Dat zij er dan toch iets van konden vertellen, verklaarde Flaccianus daardoor, dat zij hierbij door een of ander « geestje » geïnspireerd werden (7,21).

Aldus menen we voor de astrologen van de tijd van Augustinus te moeten bevestigen, wat Zorab, de secretaris van de Studievereniging voor « *Psychical Research* », schrijft voor die van de tegenwoordige tijd: « Indien bovenstaande opvatting juist zou blijken, dan zouden goede en succesvolle astrologen niets anders zijn dan personen met een paranormale begaafdheid en op één lijn te stellen met al diegenen die bekend staan als psychoscopisten, helderzienden, telepathen en andere « waarzeggers » van diverse pluimage » ²⁹⁾.

De wedstrijd, naar aanleiding waarvan Augustinus in het IVe boek van de *Confessiones* over zijn raadplegen der astrologen was komen te spreken, werd blijkbaar door Augustinus gewonnen. De proconsul, door Augustinus omschreven als een « *vir sagax, medicinae artis peritissimus atque in ea nobilissimus* » (*Conf.* IV, 3, 5) zette hem de krans der overwinning op het hoofd. De naam van deze proconsul wordt in VII, 6, 8 genoemd. Het was Vindicianus, « *acutus senex* ». Hij is waarschijnlijk proconsul geweest van Africa proconsularis in 377. Een wet van Valens, Gratianus en Valentinianus van 14 September 379 ³⁰⁾ over de medici geeft hem de titel van Comes archiatrorum. In *Ep.* 138, 1, 3 noemt Augustinus zelf hem « *magnus ille nostrorum temporum medicus Vindicianus* ». Op twee dingen willen we hier in het bijzonder de aandacht vestigen. Vooreerst, het gebeurde speelt zich blijkbaar af in het jaar 377, een paar jaar maar na de dood van keizer Valentinianus I († 375), die nog de doodstraf gesteld had op de beoefening der astrologie. En rustig zien we een proconsul, de hoogste gezagsdrager in de voor het Westen toch belangrijke provincie Africa proconsularis, er met een aanhanger en beoefenaar over discussiëren. Vervolgens, deze proconsul, medicus van beroep en blijkbaar keizerlijk lijfarts ³¹⁾, van wie we in de teksten van Augustinus een sympathieke indruk krijgen, had vroeger zelf eens zijn medische vorming op willen geven om met de astrologie zijn brood te verdienen. Hij had echter ontdekt, dat ze door en door leugenachtig was, en had zich daarna weer met hart en ziel aan de geneeskunde gewijd.

²⁹⁾ G. ZORAB, *Wonderen der Parapsychologie* (Amsterdam z. j.), blz. 93.

³⁰⁾ P. ALFARIC, *L'évolution intellectuelle de Saint Augustin I* (Parijs 1918), blz. 250, aant. 4.

³¹⁾ A. SIZOO, *a. w.*, blz. 88.

De wedstrijd en de bekroning leidde blijkbaar tot een veelvuldiger en meer vertrouwelijk contact tussen Vindicianus en Augustinus, Vindicianus trachtte daarbij Augustinus van de astrologie af te helpen, temeer omdat Augustinus ze niet als broodwinning nodig had, daar hij door middel van de kunst der wel-sprekendheid in zijn onderhoud voorzag. De discussie zelf valt enigszins tegen. Tegen de uit eigen ervaring gegroeide overtuiging van Vindicianus, dat alles bedrog is, plaatst Augustinus met een zekere hardnekkigheid, die ons na het hierboven besprokene naar aanleiding van het 1ste boek van *Contra Academicos* niet meer bevreemden kan, dat er toch zoveel voorspellingen uitkomen. Vindicianus erkent dit feit, doch schrijft het aan het toeval toe, dat zelf weer staat onder een of andere hogere leiding van het lot, waarvan de astroloog zich echter niet bewust is. Augustinus bleef echter aan de astrologie vasthouden, enerzijds omdat hij een groter gewicht hechtte aan het gezag van de astrologische schrijvers zelf, anderzijds omdat hij nog geen enkel bewijs gevonden had, waaruit hem ondubbelzinnig bleek, dat bij juiste uitspraken het toeval in het spel was en niet de kunst der astrologie. Toch kondigt Augustinus de discussies tussen hem en Vindicianus (samen met Nebridius) nu reeds aan als een ruwe schets van wat hij later door eigen onderzoek zou leren kennen (IV, 3, 6).

In de beide passages *Confessiones* V, 3, 3-5, 9 en 7, 12 en 13 verhaalt Augustinus dan, hoe het juist de astrologie is geweest (ditmaal in haar werkelijke astronomische grondwaarheden), die hem voor het eerst van het Manichaeïsme vervreemde. De « ellenlange fabelen over de hemel, de gesternten, de zon en de maan » ³²⁾, waarvan hun theologie vol was, bleken niet te rijmen met de zekere astronomische gegevens, zoals Augustinus die uit zijn astrologische en andere literatuur en door eigen waarneming had leren kennen. « Vele juiste uitspraken echter, waartoe zij gekomen waren door de waarneming van de schepping zelf, had ik onthouden, en ik vond daarin een wetenschappelijke verklaring door middel van berekeningen en het inachtnemen van de tijdsorde en de zichtbare getuigenissen der hemellichamen en vergeleek die met de vele uitspraken van Manichaeus, die hij over deze dingen geschreven heeft, breedvoerig bazelend, en daar vond ik geen verklaring, noch

³²⁾ *Confessiones* V, 7, 12.

van de zomerzonnestilstand, noch van de dag- en nachtevening, noch van zons- en maansverduisteringen, noch van andere dergelijke verschijnselen, waarvan ik in de boeken der wereldse wijsheid geleerd had. Hier echter moest ik geloven op bevel, maar het klopte niet met die verklaringen, die gevonden waren door berekening en door mijn ogen, maar het was geheel anders »³³⁾. Ook Faustus, de bisschop der Manichaeërs, waarnaar Augustinus zo lang en zo hoopvol uitgezien had, bleek in deze moeilijkheden niet de oplossing te kunnen brengen (V, 6, 10-7, 13).

In een laatste passage (*Confessiones* VII, 6, 8-10) tenslotte verhaalt Augustinus, hoe hij, toen hij reeds onder de invloed van Vindicianus was begonnen te twijfelen aan de waarde der astrologie, door toedoen van een andere vriend, die Firminus heette, definitief tot een breuk met de astrologie kwam. Het feit, dat zoveel uitspraken der astrologen juist waren, had Augustinus evenals zovele anderen tot dan toe in de ban van de astrologie gehouden. Firminus nu leverde hem daar tegenover een ander feit, waartegen alle theorieën der astrologie het af moesten leggen: de gelijktijdige geboorte van Firminus zelf met een slavenkind. Voor beide kinderen moest dezelfde horoscoop gesteld worden, hoewel toch hun levensloop zo totaal verschillend was geweest. Het was geheel in overeenstemming met de tot de uiterste logische konsekwentie doordenkende dialectische geest van Augustinus, dat hij vanuit dat voorbeeld zijn gedachten liet gaan naar de geboorte van tweelingen, waarbij de geboorte zo onmiddellijk achter elkaar volgt, dat onmogelijk een verschillende constellatie aangegeven kan worden en in ieder geval het ogenblik van hun conceptie hetzelfde is, terwijl toch hun leven zo geheel verschillend kan verlopen. De astrologie had daarmee voor Augustinus voorgoed gedaan.

De elementen van deze gedachtengang in de ontwikkeling van Augustinus waren op zich genomen niet nieuw. Reeds in *De divinatione* van Cicero treedt bij de verdediging der waarzeggerij in het I^{ste} boek het feit, dat zovele voorzeggingen uitkomen, op voor de waarheid ervan, terwijl bij de weerlegging ervan in het II^{de} boek, althans wat de astrologie betreft, eveneens een beroep wordt gedaan op het lot van tweelingen (II, 43, 90). In de jaren voor zijn bekering, heeft Augustinus dit werk van Cicero echter blijkbaar niet gekend, hoezeer dit ook op zich genomen bevreedden mag.

³³⁾ *Confessiones* V, 3, 6. Vertaling van A. Sizoo.

III. AUGUSTINUS ASTROLOGISCHE BRONNEN.

In het IV^{de} boek van de *Confessiones* geeft Augustinus zijn astrologische bronnen als volgt aan: *libris genethliacorum... deditum* (3, 5), en: *me amplius ipsorum auctorum movebat actoritas* (3, 6). Het eerste zou meer aan astrologische kalenders en tabellen voor het praktische gebruik doen denken, het tweede meer aan meer serieuze uiteenzettingen. De opleiding van Augustinus bracht mee de « *naturales quaestiones* » ³⁴⁾ en de astronomie ³⁵⁾. Daarop zouden dan later de meer technische zo juist genoemde astrologische werken gevolgd hebben moeten zijn. In de praktijk kwam er van het eerste niet veel. Zowel van de filosofie als van de *artes liberales* kende Augustinus in zijn Carthaagse tijd blijkbaar alleen de eerste noties, tenminste voor zover het niet de *grammatica*, *rhetorica*, *dialectica*, enz. betrof, maar de *arithmetica*, de *geometria*, *musica*, enz. ³⁶⁾. Hoe is het met de sterrenkunde geweest ?

De schoolopleiding heeft Augustinus wel niet veel geleerd. Wat we aan voorbeelden in zijn geschriften vinden, is van niet al te veel betekenis: het belang van de hemel voor de tijdrekenkunde ³⁷⁾, de onderlinge verhouding van zon, maan en sterren ³⁸⁾, de zomerzonnestilstand en de dag- en nachtevening ³⁹⁾, de zons- en maansverduistering ⁴⁰⁾, de schijn gestalten van de maan en of ze zelf lichtbron is of niet ⁴¹⁾, de omwenteling van de Grote Beer ⁴²⁾, de kringloop in 30 jaren van Saturnus ⁴³⁾, wat Griekse termen ⁴⁴⁾, enz. Van kapitaal belang is, dat ondanks het feit, dat Augustinus in zijn opsomming van de *artes liberales* in *De ordine* ⁴⁵⁾ en in *De*

³⁴⁾ H.-I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique* (Parijs 1938), blz. 115, 230 en 234.

³⁵⁾ MARROU, l. c., blz. 196.

³⁶⁾ MARROU, l. c., blz. 125 vv.; 237 vv.

³⁷⁾ *De Genesi contra Manichaeos* I, 14, 21; *De Genesi ad litt. liber imperfectus* 13, 38; *De Genesi ad litteram* II, 14, 29.

³⁸⁾ *De Genesi ad litt.* II, 16, 33-34.

³⁹⁾ *Confessiones* V, 3, 6; vgl. 5, 9.

⁴⁰⁾ *De Civitate Dei* III, 15, 1; *Conf.* V, 3, 4 en 6; 5, 9.

⁴¹⁾ *Ep.* 55, 4, 6-7; *De Gen. ad litt.* II, 15, 30-32; *Enarratio in Ps.* 10, 3.

⁴²⁾ *Conf.* V, 4, 7.

⁴³⁾ *De Gen. ad litt.* II, 3, 9.

⁴⁴⁾ *De Gen. ad litt. liber imperfectus* 13, 38; *De Gen. ad litt.* II, 17, 35.

⁴⁵⁾ *De ordine* II, 12, 35-16, 44; vgl. 18, 47.

quantitate animae 23, 72 ⁴⁶⁾ aan de astronomie nog een belangrijke plaats toekent in de opgang van de ratio, resp. van de ziel tot God, hij ze toch in zijn *Libri Disciplinarum* geen plaats heeft ingeruimd. Zij is de enige, die er ontbreekt! ⁴⁷⁾. Dit is des te opvallender, omdat Augustinus tot zijn *Disciplinarum libri* toch wel geïnspireerd is door de voorbeelden van Varro en Apuleius, die soortverwante werken geschreven hadden, daarin echter wel degelijk aan de astronomie (astrologie) een plaats hadden ingeruimd. Het stemt echter volkomen overeen met *Confessiones* IV, 16, 30, waar Augustinus de vakken opsomt, die in zijn schooltijd betekenis voor hem gehad hebben, maar daarbij de astronomie eveneens niet vermeld! Augustinus is er zich zelf blijkbaar van bewust geweest, dat zijn astronomische kennis altijd aan de betrekkelijk zwakke kant is gebleven, te zwak om ze als uitgangspunt voor een apart werk te kunnen laten dienen.

Van de oude astronomische auteurs noemt Augustinus in *De Civitate Dei* XVI, 23 in een adem Aratus en Eudoxus, naar aanleiding van Genesis 15, 1-5: God zou het zaad van Abraham talrijker maken dan het zand van de zee en sterren van de hemel. We zien, merkt Augustinus op, veel sterren. Als we gedurende langere tijd blijven kijken, zien we er nog meer. Er zullen er ook wel zijn, die zelfs door de scherpste waarnemer niet gezien kunnen worden, afgezien nog van de sterren, die we elders ter wereld zouden kunnen zien. Door de tekst van Genesis worden dus Aratus en Eudoxus, die er zich op beroemden alle sterren gekend te hebben, afgestraft.

Augustinus vermeldt de beide auteurs nooit bij de astrologie als waarzeggerij. Dit is juist, want zowel van Aratus als van Eudoxus is bekend, dat ze de astrologie verwierpen. Toch heeft Augustinus deze auteurs wel niet gelezen, al was Aratus bij herhaling, o. a. door Cicero, in het Latijn vertaald. Het citaat van St. Paulus in zijn rede op de Areopaag: « sicut et quidam vestrorum poetarum dixerunt: ' Ipsius et genus sumus ' » (*Acta* 17, 28) is uit de *Phainomena* van Aratus (V, 5). Augustinus nu schrijft minstens 7 maal in zijn werken niet alleen dat citaat maar bovendien ook de gehele voor-

⁴⁶⁾ Met de woorden « praeteritorum ac futurorum ex praesentibus coniecturam » is, gezien de kontekst en de paralelplaatsen (vgl. MARROU, *Saint Augustin*, blz. 189), de astronomie omschreven.

⁴⁷⁾ *Retractationes* I, 6.

afgaande zin aan de Platonici toe en niet aan Aratus, wat hij overgenomen heeft van een bepaalde plaats bij Ambrosius ⁴⁸⁾. Augustinus heeft dan ook wel zo goed als zeker de namen van de beide auteurs uit *De republica* (I, 14, 22) van Cicero, waar deze Eudoxus terecht tot de aanhangers van Plato rekent, terwijl Aratus tot de Stoa behoorde. *De republica* van Cicero wordt door Augustinus met name genoemd in *De Civitate Dei* XIX, 21, 1 en *Contra Iulianum* IV, 12, 60 en 61.

Wat de astrologie in eigenlijke zin betreft, zo schijnt ook hier de kennis van Augustinus evenmin groot geweest te zijn. Wel geeft hij in quaestio 45 van *De 83 Quaestionibus* ⁴⁹⁾ enige technische aanwijzingen, maar deze zijn toch van het allerelementairste soort. En verder gaat hij in zijn bestrijdingen er nooit dieper op in, is hij zelfs in technisch opzicht altijd beknopter dan hier, zelfs in de zeer uitvoerige bestrijding in het V^{de} boek van *De Civitate Dei*. Daar staat tegenover, dat Augustinus zich bewust was van de astrologie belangrijk meer te weten dan zijn vriend Firminus, die hij in dit opzicht niet voor bijzonder deskundig hield (*Conf.* VII, 6, 8).

Firminus Maternus en Manilius worden nooit door Augustinus genoemd, evenmin als trouwens de meeste andere ons uit de Oudheid bekende auteurs op het gebied der astrologie. Met zekerheid zegt dit niets, daar Augustinus ook b. v. van Ambrosius pas op grotere schaal de werken gaat noemen, als hij ze in zijn strijd tegen het Pelagianisme moet gaan citeren. Maar het geeft toch te denken. In *De Civitate Dei* XXII, 28 geeft Augustinus een citaat uit Varro, *De gente populi Romani*, dat volgens sommige astrologen de mens na 440 jaar opnieuw geboren wordt. In hetzelfde werk noemt hij in het V^{de} boek Posidonius, die hij tekent als « multum astrologiae deditus » (cap. 2) en « magnus astrologus idemque philosophus » (cap. 5), en Nigidius Figulus, wiens verdediging van de astrologie tegen het bezwaar der tweelingengeboorte hij weergeeft (cap. 3). Verder vermeldt Augustinus er in cap. 8 Cicero en geeft hij in cap. 9 diens opvatting uit het II^{de} boek van *De divinatione*. Dit laatste werk heeft Augustinus, zoals reeds eerder vermeld, in de

⁴⁸⁾ P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin* (Parijs 1950), blz. 130 v.

⁴⁹⁾ Ook in deze quaestio springen, evenals we dit vroeger in andere teksten gezien hebben, de gedachten van Augustinus van de astrologie weer over naar het sortilegium.

tijd vóór zijn bekering zeker niet gekend, daar Cicero er afwijzend in staat tegenover de waarzeggerij en de astrologie, en er II, 43, 90 al het argument van de tweeling gebruikt, een argument, dat Augustinus in de tijd, dat hij zelf aan astrologie deed, zeker niet gekend heeft. Waarschijnlijk heeft Augustinus Cicero's *De divinatione* eerst gelezen, toen hij in het V^{de} boek van *De Civitate Dei* de astrologie uitvoerig en ex professo wilde bestrijden. Niet onmogelijk heeft hij dan in *De Genesi ad litteram*, waaraan hij immers in diezelfde tijd werkte, met de filosofen, die weerlegd hebben dat de sterren macht over de mens zouden bezitten (II, 17, 35), Cicero op het oog. De zo juist vermelde gegevens over Nigidius Figulus en Posidonius kan Augustinus echter niet aan Cicero te danken hebben, daar deze ze, voor zover ik heb na kunnen gaan, nergens vermeld. Daar Nigidius volgens Augustinus zelf zich ernstig met de moeilijkheid der tweelingen bezig houdt, kan Augustinus ook deze gegevens niet vóór zijn bekering gekend hebben, en dus ook niet de bronnen, waar ze voorkomen.

Wanneer Augustinus in zijn *Confessiones* beschrijft, hoe zijn kennis van de sterren hem het eerst van het Manichaeïsme verwijderde, zegt hij, dat de wetten der hemellichamen beschreven staan « in libris saecularis sapientiae » (V, 3, 6), maar kort tevoren schreef hij van dezelfde boeken: « quoniam multa philosophorum legeram » (V, 3, 3). Zodat hij zijn astronomisch-astrologische kennis waarschijnlijk uit boeken van een schrijver geput heeft, die hij als filosoof beschouwde, maar die tegelijk astroloog was en een groot gezag voor hem bezat ⁵⁰⁾. Het is niet moeilijk in de geschriften van Augustinus een dergelijk auteur op het spoor te komen: het is Augustinus' landsman Apuleius van Madaura, waar Augustinus zijn middelbare vorming genoten heeft en waar de herinnering aan Apuleius in bijzondere eer werd gehouden. Van hem weten we, dat hij over de sterren heeft geschreven, dat hij open stond voor toverij en waarzeggerij, en dat Augustinus deze « Platonius nobilis » ⁵¹⁾ ondanks dat alles ook na zijn bekering altijd een warm hart is blijven toe dragen. Zowel in zijn brieven als in *De Civitate Dei* spreekt hij met een zekere sympathie ⁵²⁾ over

⁵⁰⁾ « me amplius ipsorum auctorum movebat auctoritas » (*Conf.* IV, 3, 5).

⁵¹⁾ *De Civitate Dei* VIII, 12.

⁵²⁾ *Epp.* 102, 32; 137, 4, 13; 138, 4, 18; vooral 138, 4, 19; *De Civ. Dei* IV, 2; VIII, 12; 14, 2; 17, 2; 19; XVIII, 18, 1.

deze filosoof ⁵³⁾, waarvan hij meerdere werken blijkt te kennen ⁵⁴⁾. Al eerder hebben we er bovendien op gewezen, dat Augustinus in de tijd vlak na zijn bekering juist door het voorbeeld van Apuleius tot zijn *Disciplinarium libri* geïnspireerd kan zijn.

Wat bij Augustinus van Apuleius gezegd moet worden, geldt voor wat de oudere schrijvers betreft, vrijwel hetzelfde van Varro. Ook deze was een encyclopaedisch schrijver, die o. a. ook een werk over de sterren uitgegeven heeft. Ook hij is voor Augustinus een man van groot gezag ⁵⁵⁾, die ten eerste door hem gewaardeerd wordt ⁵⁶⁾ en bijna verontschuldigd als er eens een keer iets minder passends van hem gezegd moet worden ⁵⁷⁾. Ook van hem heeft Augustinus zeker meerdere werken gekend ⁵⁸⁾. En al beschouwt hij hem niet als filosoof maar als historicus ⁵⁹⁾, zo is hij toch een man van « *saecularis eruditio* » ⁶⁰⁾. En Augustinus heeft in zijn rhetorentijd Varro met zijn leerlingen behandeld ! ⁶¹⁾.

Zowel de geschriften van Apuleius als van Varro zijn echter compilatiewerken en geen eigen studies. We moeten dus wel tot de conclusie komen, dat Augustinus zowel van de eigenlijke sterrenkunde als van de astrologie — geheel overeenkomstig het cultuurpeil van zijn tijd ⁶²⁾ — niet veel meer geweten heeft dan wat hij hierover vond in tweedehandsauteurs en in de astrologische kalenders en tabellen, zoals deze in zijn tijd in massa in omloop waren.

⁵³⁾ *Epp.* 102, 32; 138, 4, 19; *De Civ. Dei* VIII, 12; 19.

⁵⁴⁾ *De mundo* (*De Civ. Dei* IV, 2); *De deo Socratis* (l. c. VIII, 14, 2); *De magia* (l. c. VIII, 19); *Asinus aureus* (l. c. XVIII, 18, 1).

⁵⁵⁾ *De ordine* II, 20, 54; *De Civ. Dei* IV, 1.

⁵⁶⁾ *De ordine* II, 20, 54; *De consensu Evangelistarum* I, 22, 30; *De Civitate Dei* VI, 2 en 6; VII, 28; XXI, 8, 2; verder III, 17, 3; IV, 1; 31, 1 en 2; 32; VI, 2-6; XVIII, 2, 2; XIX, 1-3; 22; XXI, 8, 4.

⁵⁷⁾ *De Civ. Dei* IV, 1; 31, 1.

⁵⁸⁾ *Antiquitates* (*De Civ. Dei* VI, 3; enz.); *De gente populi Romani* (l. c. XVIII, 2, 2); « *De aedibus sacris* » (?) (l. c. III, 17, 3).

⁵⁹⁾ *De Civ. Dei* XXI, 8, 4.

⁶⁰⁾ *De Civ. Dei* VI, 2. Vgl. *Conf.* V, 3, 6: « *in libris saecularis sapientiae* ».

⁶¹⁾ *Ep.* 26, 3 (bij de Maurini; in het *Corpus* van Wenen no *Ep.* 26).

⁶²⁾ Vgl. H.-I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*. Parijs 1938. Hierop als « *Retractatio* » deel II. Parijs 1949.

IV. UIT AUGUSTINUS' VROEGERE JAREN OVERGEBLEVEN OPVATTINGEN.

Ondanks zijn intense en voortdurende bestrijding van de astrologie heeft Augustinus een grote bewondering voor de sterrenkunde en nog veel meer voor de wetmatigheid van de sterren en de kennis hiervan bewaard. Voor het vermogen van de menselijke geest om deze wetmatigheid na te speuren heeft Augustinus altijd een stille bewondering gehouden. Het was bovendien zo geheel in overeenstemming met zijn religieuze geest om uit de « species » van het geschapene langs de « ordo » ervan op te stijgen tot de goddelijke Waarheid. Dit alles is waar ondanks het afwijzende standpunt van Augustinus in het II^{de} boek van *De doctrina christiana*. Nadat Augustinus daar in een eerste onderzoek van de betekenis der verschillende wetenschappen voor het verstaan van de H. Schrift de astrologie als waarzeggerij en bijgeloof radicaal van de hand heeft gewezen (21, 32-23, 35), onderzoekt hij er opnieuw de waarde der verschillende wetenschappen nu meer principiëel, maar tegelijk toch ook weer met het oog op de H. Schrift, en komt nu op de sterrenkunde als wetenschap. In tegenstelling tot alle andere wetenschappen komt zij er daarbij zeer schamel af. « Siderum autem cognoscendorum non narratio sed demonstratio est, quorum per pauca Scriptura commemorat... Quae per seipsam cognitio, quamquam superstitione non alliget, non multum tamen ac prope nihil adiuvat tractationem divinarum Scripturarum, et infructuosa intentione plus impedit; et quia familiaris est perniciosissimo errori fatua fata cantantium, commodius honestiusque contemnitur » (29, 46). Dit is de enige plaats in de geschriften van Augustinus, waarin hij zich zo afwijzend over de sterrenkunde uitlaat. Alle andere geschriften, zowel de vroegere als de latere en de gelijktijdige, zijn veel positiever. Trouwens het gehele tweede gedeelte van ditzelfde nummer uit *De doctrina christiana* vertelt onmiddellijk en onnodig over de grote betekenis van de sterrenkunde voor het berekenen van de toekomstige loop der hemellichamen! De strekking kan dan ook wel geen andere zijn dan dat voor de verklaring van de H. Schrift de sterrenkunde vrijwel overbodig is, en daarom de studie ervan in verband met het gevaar der astrologie, door hen, die zich met de H. Schrift bezig willen houden, beter veronachtzaamd kan worden ⁶³).

⁶³) Dit schijnt toch eerder de traditionele opvatting, dat *De doctrina christiana*

Positief het gunstigst staat Augustinus tegenover de sterrenkunde in *De ordine*. Na in II, 15, 42 eerst over de meetkunde gesproken te hebben, gaat Augustinus verder: « Motus eam (n. l. de ratio, coeli multum movebat et ad se diligenter considerandum invitabat. Etiam ibi per constantissimas temporum vices, per astrorum ratos difinitosque cursus, per intervallorum spatia moderata, intellexit nihil aliud quam illam dimensionem numerosque dominari. Quae similiter definiendo ac secernendo in ordinem nectens astrologiam genuit, magnum religiosus argumentum tormentumque curiosis ». Met deze laatste woorden tekent Augustinus wel uitstekend de sterrenkunde van zijn dagen, die zowel astronomisch als astrologisch georiënteerd kon zijn.

In zijn latere geschriften is Augustinus gematigder, maar zijn grondhouding blijft dezelfde. De sterrenkunde is iets groots van de menselijke geest. Ze heeft ook praktisch nut voor de tijdsberekening, enz. Het is echter geen heilsbezwaar er geen kennis van te hebben ⁶⁴). En maar al te vaak hebben de sterrenkundigen ondanks hun wetenschap de Schepper niet weten te vinden! In zijn verschillende Genesiscommentaren wijst Augustinus vooral op het praktische nut der sterrenkunde ⁶⁵). In *Confessiones* V, 3, 4 klinkt bewondering door voor deze prestaties van het menselijk verstand. In zijn commentaar op Psalm 140 uit de jaren 414-415 ziet hij de sterrenkunde als iets groots: « Docti, magni videntur. Totum hoc doctum et magnum defensio peccati est » (n° 9). En in *Sermo Mai* 126 uit de jaren 425-430 klinkt vooral in n° 4 bewondering door voor de astronomische prestaties: « Magna industria! Magna solertia! ». Vgl. ook in n° 6: « Est quidem magnus liber ipsa species creaturae: superiorem et inferiorem contuere, attende, lege ». Het is het boek, waarin we God kunnen lezen.

De grote moeilijkheid voor Augustinus in zijn latere jaren is altijd gebleven de verklaring van de vele juiste uitspraken, die door de astrologen gedaan werden. Augustinus heeft er nooit aan

een werk is over de christelijke onderrichting, te bevestigen, dan die van Marrou, dat het een boek zou zijn over de christelijke wetenschap.

⁶⁴) *Conf.* V, 5, 8-9; *De actis cum Felice Manichaeo* I, 10; vgl. *De doctrina christiana* II, 29, 46; *De Genesi ad litt.* I, 19, 39.

⁶⁵) *De Genesi contra Manichaeos* I, 14, 21; *De Gen. ad litt. lib. imp.* 13, 38; *De Gen. ad litt.* II, 14, 29.

gedacht deze te ontkennen of ze als bedrog te beschouwen. Zijn eigen persoonlijke ervaring in dit opzicht is hem altijd sterk voor de geest blijven staan. Hierbij moeten we er aan denken, zoals we dit eerder uiteengezet hebben, dat het in de practische astrologie van zijn dagen er blijkbaar minder omging om uit de sterren causaal de toekomst af te leiden dan wel om antwoorden te krijgen op vragen, waar dit langs de natuurlijke weg niet mogelijk was, en dat een aanzienlijk gedeelte van de astrologie zich daarbij op het terrein der parapsychologie bewoog. In zijn zoeken naar een verklaring wijst Augustinus er op, dat de astrologen zich ook wel eens vergissen, en herhaalt hij de verklaring van Vindicianus, dat veel juiste uitspraken toevallig juist kunnen zijn. Ook is hij er zich van bewust, dat de mensen gewoonlijk de juiste antwoorden onthouden, de onjuiste echter vergeten ⁶⁶). Maar dat verklaart hem toch niet alles. En zo is Augustinus tenslotte de weg opgegaan, die hem reeds in zijn vroegere jaren door Vindicianus en Flaccianus gewezen werd: de verklaring door toedoen van geesten. Terwijl echter deze geesten bij deze beide zegsmannen van Augustinus een neutraal karakter bewaren, is het voor de christen Augustinus niet anders denkbaar als dat deze geesten de boze geesten moeten zijn, de gevallen engelen, de duivels ⁶⁷). Met de vraag, hoe dan deze duivels zoveel kunnen weten wat de mensen verborgen is, heeft Augustinus zich bij herhaling en intens bezig gehouden ⁶⁸). Hierbij moeten we voor ogen houden de grote rol, die de daemonologie in de gehele Oudheid, niet alleen in de heidense maar ook in de christelijke, speelde.

Vanuit de erkenning van de feitelijke juistheid der uitspraken van de astrologen is ook wel grotendeels het karakter van Augustinus' bestrijding van de astrologie bepaald. Soms wijst hij op het onlogische karakter van het raadplegen der astrologen, waardoor men zich een fatum schept, dat er tevoren dan blijkbaar niet was ⁶⁹), en op het onlogische gedrag der astrologen zelf, die in de practijk van het dagelijkse leven toch een ongedetermineerde vrije wil aanvaarden ⁷⁰). Vaker nog wijst Augustinus er op, hoe de

⁶⁶) *De 83 Quaestionibus* qu. 45.

⁶⁷) *Contra Academicos* I, 7, 20; *De doctr. christ.* II, 23, 35; *De Gen. ad litt.* II, 17, 37.

⁶⁸) *Ep.* 9; *De divinatione daemonum*, vooral 3, 7-8, 12.

⁶⁹) *De Civ. Dei* V, 5 en 8.

⁷⁰) *Enarratio in Ps.* 140, 9; *Ep.* 246.

astrologie de christelijke opvattingen van geloof en zedelijkheid ondermijnt, hoe ze schuld ⁷¹⁾, gebed ⁷²⁾, boete ⁷³⁾, lofprijzing, wetten en straf ⁷⁴⁾ overbodig maakt, hoe de ware Godsopvatting erdoor wordt aangetast, omdat men op de een of andere manier God tot de oorzaak van het kwaad maakt ⁷⁵⁾. Maar zijn groot argument is toch altijd weer het argument van de tweeling ⁷⁶⁾. Het is alsof Augustinus tegenover het feit van de vele juiste uitspraken tenminste dat andere even zeker feit stellen wil, dat ten opzichte van tweelingen de astrologie in gebreke blijft en in gebreke moet blijven, zodat, wanneer zij tenopzichte hiervan noodzakelijk te kort schiet, zij ook principieel niet juist kan zijn.

Het mag ons misschien bevreemden, dat Augustinus zich bij zijn bestrijding van de astrologie zozeer vastklampt aan een feitelijk geval. Het is echter niet zo vreemd, wanneer we een ogenblik de verdere opvattingen van Augustinus in dit verband nagaan, welke zich nauwelijks van die van zijn tijd onderscheiden. Want Augustinus loochent wel de invloed van de sterren op de vrije wil van de mensen, maar aanvaardt overigens met zijn tijdgenoten een zekere bepalende invloed van de sterren op het aardse gebeuren. In het algemeen wordt dit beginsel door hem uitgesproken in *De Trinitate* III, 4, 9: God regeert de wereld door middel van de bediening van zijn geesten, de engelen (welke door Augustinus, zij het soms aarzelend, min of meer met de sterren geïdentificeerd worden). Dan gaat Augustinus verder: « Sed quemadmodum corpora crassiora et inferiora per subtiliora et potentiora quodam ordine reguntur: ita omnia corpora per spiritum vitae, et spiritus vitae irrationalis per spiritum vitae rationalem, et spiritus vitae rationalis desertor atque peccator per spiritum vitae rationalem pium et iustum, et ille per ipsum Deum, ac sic universa creatura per Creatorem suum, ex quo et per quem et in quo etiam condita atque instituta est (Col. 1, 16); ac per hoc voluntas Dei est prima

⁷¹⁾ *Conf.* IV, 3, 4; *De doctr. christ.* II, 21, 32; *De Gen. ad litt.* II, 17, 35; *In Jo. Ev. tr.* 8, 11.

⁷²⁾ *De Gen. ad litt.* II, 17, 35.

⁷³⁾ *Conf.* IV, 3, 4.

⁷⁴⁾ *Ep.* 246.

⁷⁵⁾ *De Civ. Dei* V, 1.

⁷⁶⁾ *De 83 Quaestionibus* qu. 45; *De Quaest. ad Simplicianum* II, 3; *De doctr. christ.* II, 17, 36; *De Civ. Dei* V, 2-6; *Conf.* VII, 6, 10.

et summa causa omnium corporalium specierum atque motionum ». Augustinus vergelijkt het dan verder met het Romeinse keizerrijk, waarin alle voorschriften, gunsten, enz., vanuit het Hof van de Keizer langs een hele hiërarchie van beambten tenslotte de gewone onderdanen bereiken ⁷⁷⁾.

Een concrete toepassing van dit algemeen geformuleerde beginsel, nu speciaal toegepast op de sterrenwereld in haar verhouding tot de aarde, vinden we in *De Civitate Dei* V, 6, waar Augustinus midden in zijn bestrijding van de astrologie niettemin deze invloed erkent: « Cum igitur non usquequaque absurde dici posset ad solas corporum differentias adflatus quosdam valere sider eos, sicut in solaribus accessibus et decessibus videmus etiam ipsius anni tempora variari et lunaribus incrementis atque detrimentis augeri et minui quadam genera rerum, sicut echinos et conchas et mirabiles aestus oceani; non autem et animi voluntates positionibus siderum subdi ». Zelfs voor het menselijk lichaam, merkt Augustinus verder nog op, gaat de invloed der sterren niet op. Want wat is er zo lichamelijk als het geslacht? En toch kunnen er tweelingen van verschillend geslacht geboren worden.

We hebben zo juist al even voor Augustinus aangestipt, wat we in het begin van ons artikel voor de gehele christelijke Oudheid uiteengezet hebben: hoe men n. l. in de eerste eeuwen overeenkomstig de eigentijdse visie op de kosmos veelal de gevallen engelen als « de boze geesten in de lucht » (*Eph.* 6, 12) in de lagere hemelssferen plaatste en de trouw gebleven engelen in de hogere sferen van het firmament, in de wereld van de sterren, waarmee men ze dan dikwijls min of meer identificeerde. De eerste keer, dat Augustinus deze kwestie ter sprake brengt, stelt hij het antwoord uit. « Solet etiam quaeri, utrum coeli luminaria ista conspicua corpora sola sint, an habeant rectores quosdam spiritus suos; et si habent, utrum ab eis etiam vitaliter inspirentur, sicut animantur carnes per animas animalium, an sola sine ulla permixtione praesentia. Quod licet in praesenti non facile comprehendi possit, arbitror tamen in processu tractandarum Scripturarum opportuniora loca posse occurrere, ubi nobis de hac re,

⁷⁷⁾ Vgl. *De doctr. christ.* II, 23, 35: « quibus (n. l. praevaricatoribus angelis) ista mundi pars infima, secundum pulcherrimum ordinem rerum, divinae providentiae lege subiecta est ».

secundum sanctae auctoritatis regulas, etsi non ostendere certum aliquid, tamen credere licebit. Nunc autem servata semper moderatione piae gravitatis, nihil credere de re obscura temere debemus, ne forte quod postea veritas patefecerit, quamvis libris sanctis sive Testamenti Veteris sive Novi nullo modo esse possit adversum, tamen propter amorem nostri erroris oderimus » (*De Genesi ad litteram* II, 18, 38). Het in uitzicht gestelde antwoord wordt echter in het verdere verloop van *De Genesi ad litteram* niet meer gegeven!

Augustinus behandelt de kwestie echter opnieuw in zijn omstreeks 415 (dus tijdens de jaren waarin hij aan *De Genesi ad litteram* werkte) geschreven *Ad Orosium contra Priscillianistas*. « Porro de sole et luna caeterisque sideribus, quod coelestia sint corpora videmus ; quod animata sint non videmus. De divinis hoc Libris legatur, et credimus » (8, 11). Het door de Priscillianisten aangehaalde Rom. 8, 22 v., dat de hele schepping nog zuchtend uitziet naar haar verlossing van het bederf, vindt Augustinus geen doorslaand argument (8, 11). Ook de door hen uit Job aangehaalde tekst is niet afdoende (9, 12). Dat het in deze probleemstelling om de engelen gaat, blijkt duidelijk uit het vervolg (10, 13). « Sed alia est, ut dixi, ista quaestio ; alia de sideribus et sole et luna, utrum vel rationales habeant spiritus in his conspicuis corporibus lucidisque ; quae corpora esse qui dubitat, quid sit omnino corpus ignorat. Neque ista multum ad nos pertinent, ut ea summo studio indagare curemus, quae remota sunt a sensibus nostris et ab intellectu infirmitatis humanae, nec in ipsis Scripturis ita posita, ut nobis eorum sit mandata cognitio ». We moeten iedere lichtzinnigheid vermijden (11, 14). Ook uit het verdere verloop van dit nummer blijkt weer duidelijk, dat Augustinus met de gestelde probleemstelling van zon, maan en sterren, in feite de engelen op het oog heeft.

Neigt in de zo juist behandelde passage Augustinus vanuit zijn twijfel tot een ontkenning van de identiteit, misschien uit reactie tegen het Priscillianisme, dat die identiteit als Openbaringswaarheid leerde, zo is hij in zijn een vijftal jaren later geschreven *Enchiridion* toch weer minder zeker en schijnt hij er, zij het toch nog altijd met een zekere twijfel, eerder tot een bevestiging ervan over te hellen: « Quomodo autem se habeat beatissima illa et superna societas (n. l. der engelen), quae ibi sint differentiae praepositarum... dicant qui possunt, si tamen possunt probare quod dicunt ; ego me ista ignorare confiteor. Sed ne illud quidem certum

habeo utrum habeo, utrum ad eandem societatem pertineant sol et luna et cuncta sidera ; *quamvis nonnullis lucida corpora esse, non cum sensu et intelligentia, videantur* » (15, 58).

Samenvattend mogen we concluderen, dat Augustinus niet verder van de algemeen in de Oudheid gangbare opvattingen afweek dan de duidelijke leer van de Openbaring en van de Kerk hem dwong. En wat de eerste betreft, niet eens ver genoeg, voor zover het het verband van sterren en engelen betreft, alsook de onstoffelijkheid van deze laatsten. Pricipieel was daarom voor hem de strijd tegen de astrologie veel moeilijker dan hij thans voor ons zou zijn, daar wij hem nu kunnen voeren vanuit een totaal andere opvatting over de kosmos. Des te moeilijker was deze strijd voor Augustinus, daar anderzijds ook volgens de Openbaring zowel als het gewone heidendom, de goede en de kwade geesten heerschappij uitoefenden over de mensen, en de Kerk leerde, dat mensen, steden en volkeren hun Engelbewaarders hadden. Het was werkelijk niet zonder reden, dat Augustinus zijn strijd tegen de astrologie hoofdzakelijk op het terrein van de feiten heeft gevoerd.

E. HENDRIKX, O. E. S. A.

Nijmegen.